

## **ВИКОРИСТАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ІНСТРУМЕНТУ НИЩЕННЯ БАЗОВИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ В УРСР У 1950–1960 РОКАХ**

**Наталія Божко,**

кандидат історичних наук, доцент,  
Львівський національний медичний  
університет імені Данила Галицького,  
доцент кафедри українознавства

*ORCID: 0000-0003-4633-2484; bozhkon@ukr.net*

**Леонід Цубов,**

кандидат історичних наук, доцент,  
Національний університет «Львівська політехніка»,  
доцент кафедри ЕКМ Інституту підприємництва  
та перспективних технологій

*ORCID: 0000-0003-2352-3990; tsubov@gmail.com*

Збереження національної пам'яті є одним зі способів боротьби сучасної держави Україна проти російської агресії. Терористична країна руйнує, розкрадає наші культурні багатства, прагнучи «визволити» нас від власної історії та культури. Російська Федерація у цьому випадку дійсно є спадкоємницею і продовжувачем політики СРСР, спрямованої на нищення базових засад історичної пам'яті українців. Тоталітарний режим, що прийшов на українські землі у ХХ столітті, прагнув сформувати негативне ставлення до культурних надбань минулого. Радянська політична система творила свою соціалістичну культуру, де не було місця для пошанування минулих епох, захоплення талантом і працею багатьох поколінь українського та інших народів, що жили й творили на нашій землі єдину сув'язь європейської культури.

Формуючи та пропагуючи псевдокультуру «соціалістичного реалізму», радянська влада використовувала різноманітні методи для нищення історичної пам'яті української спільноти, етнічної та

громадянської єдності українців Східної та Західної України. Одним з дієвих способів цього було формування нового (або зміни наявного) архітектурного середовища як важливої й невіддільної складової життєвого середовища соціуму, надання його об'єктам нової системи символів і значень. Останнє містить у собі й ціле-спрямоване знищення/занедбання або ж – перепрофілювання знакових архітектурних пам'яток (палаців, замків, культових споруд, приватних будинків відомих осіб тощо), які визначалися владою як «ворожі» або «зайві» у справі формування «радянської людини».

Повною мірою це втілювалося радянською владою після завершення Другої світової війни, що мало певні відмінності від брутальної політики 1920–1930 рр., коли відбувалося суцільне нищення класово ворожої культури. У даному разі мова йшла не лише про відновлення і збереження пам'яток архітектури, але максимальне, в умовах суцільної руйнації економіки України, їхнє використання у налагодженні мирного життя. Справа істотно ускладнювалася великими масштабами втрат культурної спадщини УРСР. Так, післявоєнне обстеження, проведене у 14 областях республіки, виявило, що з близько 2 тис. пам'яток архітектури лише одиниці не зазнали серйозних пошкоджень [1, с. 13]. Але й останні потребували невідкладного ремонту, щоб не зазнати долі тих 347 архітектурних об'єктів, що були втрачені повністю [2, с. 22].

Алгоритм радянської політики у галузі охорони та використання пам'яток історичної спадщини цілком проглядався у відповідних законодавчих актах. Уже наприкінці 1945 р. у спільній Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території УРСР» охорона історичної спадщини визначалася як важлива державна справа. В документі («Положення про пам'ятки культури і старовини») запроваджувалася класифікація пам'яток, залежно від наукової, історичної та художньої цінності, на загальносоюзні, республіканські й місцевого значення [3, с. 87–90]. Історико-культурні пам'ятки та монументи були підпорядковані Комітетові у справах культурно-освітніх установ, а пам'ятки архітектури й садово-паркові комплекси – Управлінню у справах архітектури. У

1946–1948 рр. були прийняті додаткові постанови Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР, які визначали конкретні заходи держави у сфері дослідження та реставрації пам'яток архітектури. Ці завдання покладалися на новостворену Академію архітектури УРСР (очолювана В. Заболотним) та Управління у справах архітектури при Раднаркомі УРСР. На ці установи покладался облік, охорона та реставрація архітектурних пам'яток [4, с. 733].

У 1948 р. Радою Міністрів СРСР була ухвалена Постанова «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури», продубльована відповідною постановою уряду УРСР («Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР»), які стали головними регламентаційними документами на наступні десятиліття в галузі охорони та використання пам'яток історичної спадщини. У них була зафіксована норма щодо першочерговості охорони й реставрації пам'яток архітектури, які знаходилися у столиці чи обласних центрах. Інші ж пам'ятки (через відсутність коштів) пропонувалося здавати в оренду різноманітним відомствам та установам. Аналіз змісту згаданих документів, зокрема «сувора заборона» «змінювати, переробляти, переміщувати» пам'ятки [5, с. 25–26], вказує на те, що вони значною мірою мали декларативний характер, нагадуючи чергові ідеологічні прожекти. Їх неможливо було виконати передусім через відсутність необхідного фінансування. Саме з цієї причини у повоєнні роки в УРСР кількість пам'яток архітектури, які підлягали державній охороні, була обмежена 2,1 тис. об'єктами [6, с. 29].

Водночас радянська влада головну увагу звертала на пам'ятки військової історії, особливо пов'язані з Другою світовою війною та так званим «визволенням» радянськими військами західноукраїнських земель у 1939 р. Для виконання цього пропагандистського завдання коштів не шкодували – практично у кожному населеному пункті були побудовані меморіали, обеліски, місця військової слави тощо. Це був один з методів формування радянської версії української національної пам'яті, що супроводжувався обмеженням публічного доступу до інших пам'яток минулого [2, с. 20–24]. Як наслідок, кожного року з офіційного списку зникали чергові

пам'ятки архітектури, які з погляду політичної доцільності не заслуговували на збереження. Особливо складною була ситуація у 1960-х рр., коли, виконуючи вказівки московського керівництва, яке вважало «марнотратством» охорону пам'яток культури, тогочасна українська влада вивела з-під опіки держави понад 0,7 тис. об'єктів (переважно церкви XVI–XVIII ст.) [7, с. 30].

Значна кількість палаців, культових споруд, які донедавна були під охороною держави, були закриті або передавалися під господарські чи соціальні потреби, перетворювалися на установи виконання покарань системи НКВС–МВС. Набула поширення практика передачі у довгострокову оренду пам'яток архітектури (вони до цього були мало пристосовані) Міністерству охорони здоров'я УРСР, що, з ідеологічної точки зору, мало засвідчувати про «велику турботу» комуністичної партії й уряду до охорони здоров'я громадян. Реально ж радянська влада перекладала відповідальність за збереження пам'яток архітектури, утримання їх у належному стані на міністерство, яке у фінансовому плані до цього було неспроможним. Як наслідок, орендовані будівлі приходили у занедбаний стан, руйнувалися, ставали забутими, сприяючи процесам нищення пам'яті про їхнє первісне призначення, про історичні події, пов'язані з ними, про людей, які колись жили у них.

Серед прикладів, які підтверджують таку політику радянської влади щодо збереження історичної пам'яті українського народу, є ставлення до однієї з поодиноких пам'яток ренесансної архітектури Галичини XVII ст. – Підгорецького замку (с. Підгірці Львівської обл.). До сьогодні вчені ведуть дискусії щодо автора проекту замку. Один з можливих його проєктантів – французький військовий інженер Гійом Левасер де Боплан [7, с. 137], автор відомого «Опису України», завдяки якому у Європі стала широко відома назва «Україна». Упродовж століть володарями замку були коронний гетьман Станіслав Конєцпольський та його родина. Історія цієї пам'ятки архітектури повна драматизму. Вона була тісно пов'язана і з боротьбою українського народу за своє визволення як у часи Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, так і в буремні роки національних змагань

початку ХХ ст. Про втрачені багаті екстер'єри та інтер'єри цієї пам'ятки сьогодні ми можемо судити лише за окремими описами, кадрами художнього фільму «Богдан Хмельницький», який знімався у Підгорецькому замку у 1940 р.

Після Другої світової війни замок не зацікавив радянську владу як пам'ятка архітектури європейського рівня. У ньому спочатку розміщувався військовий госпіталь, а упродовж наступних десятиліть – туберкульозна лікарня, туберкульозний санаторій. Враховуючи специфіку закладу, він залишався закритим для відвідування. Державне асигнування передбачало лікування та утримання хворих, але не збереження та реставрацію самого архітектурного комплексу. Один з відділів туберкульозного санаторію розміщувався у приміщенні сусіднього колишнього монастиря у с. Плісневську. Він відомий тим, що у ньому тривалий час зберігався архів, серед рукописів якого було знайдено найстарішу рукописну копію творів українського полеміста Івана Вишенського та «Літопис Підгорецького монастиря» (Синопис), важливе джерело до вивчення історії західноукраїнських земель другої половини ХVІІ ст.

Подібну долю мав й інший архітектурний комплекс – Домініканський монастир (с. Підкамінь, Львівська обл.), який є однією з величних пам'яток оборонної архітектури України доби Середньовіччя. Перша згадка про нього з'явилася ще в середині ХV ст. Постійна загроза нападу турецько-татарських військ змусила ченців перетворити монастир на фортецю [8]. Як духовна і військова твердиня, монастирський комплекс пережив багато лихоліть. За час свого існування він неодноразово був спалений та пограбований ворогами. ХХ ст. виявилось найдраматичнішим для цієї пам'ятки. Вже у роки Першої світової війни внаслідок неодноразового проходження фронтів більшість монастирських приміщень зазнало значних пошкоджень, був знищений монастирський архів, тисячі томів раритетних видань та унікальних рукописів [9]. Із завершенням Другої світової війни радянська влада, оцінивши фортифікаційні «переваги» монастирського комплексу, організувала на його території районний відділ НКВС та в'язницю. У холодну пору року у в'язні, що утримувалися у приміщенні храму,

були вимушені його опалювати дерев'яною підлогою, лавами, скульптурами святих, вівтарями. У другій половині 1950-х років в'язницю було перенесено, а в її приміщеннях розмістили психоневрологічну лікарню закритого типу для жінок, яка існує і донині.

Подібне перепрофілювання торкнулося й одного з найкрасивіших архітектурних ансамблів Галичини – палацу Скарбека (с. Заклад Львівської обл.), збудованого графом Ст. Скарбеком в англійському неоренесансному стилі у першій половині XIX ст. Ще за життя графа (на основі австрійського патенту 1844 р. [10, с. 5, 29–32]) розкішний палац змінив своє призначення й був перетворений на благочинний притулок – Доброчинний інститут для сиріт і убогих, який мав повне утримання коштом графських маєтностей. Після смерті засновника в пам'ять про нього згаданий Інститут отримав назву «Інститут Скарбека». У його діяльності були злети і падіння, які залежали не лише від погіршення фінансового становища, але й від політичних реалій. Так, у роки Першої світової війни він був перепрофільований у лікарню, а згодом пограбований російською армією. Через декілька років, у часи національно-визвольних змагань, його у черговий раз було пограбовано Червоною Армією.

Медичний заклад функціонував до 1939 р., до моменту окупації СРСР східної частини Польщі. Після ж завершення Другої світової війни його робота була відновлена радянською владою спочатку у вигляді притулку для сиріт, а згодом – тюрми НКВС. Наприкінці 1950-х рр. у досить занедбаному приміщенні палацу було відкрито психоневрологічну лікарню закритого типу, яка функціонувала до 2022 року. Так унікальне місце, де поєдналися краса архітектурної пам'ятки з історією нашого краю, а також з долею одного з перших меценатів Галичини, стало закритим для широкого доступу. Зникала і пам'ять про благодійництво, шляхетні вчинки тих, хто жив задовго до часу «визволення» західноукраїнських земель радянською владою.

Однією з окрасою західноукраїнських земель був і Олицький замковий комплекс (с. Олиці Волинської обл.), який став свідком багатьох історичних подій нашої історії. Ще у XVI ст. його заклав

Микола Радзивілл «Чорний». Згодом фортеця перейшла у власність литовського канцлера Альбрехта Радзивілла. Шляхтич не тільки розбудував замок, але й побудував в Олиці найбільший на Волині костел святої Трійці, а згодом і шпиталь. На початку ХХ ст. відомий архітектор З. Горголевський (автор проекту Львівського театру опери та балету) перетворив фортецю в аристократичну резиденцію. У палаці зберігалася коштовна колекція творів образотворчого мистецтва, цінна бібліотека, що нараховувала шість тисяч книг, серед яких були невідомі інкунабули, стародруки та рукописи [11, с. 39]. У роки Другої світової війни замок був пограбований і зазнав руйнувань. Виходячи з політичної доцільності, радянська влада у 1950-х рр. передала Олицький замок в оренду Міністерству охорони здоров'я України, яке, за поширеною практикою, облаштувало у цій визначній пам'ятці історії й архітектури чергову обласну психіатричну лікарню, яка знаходиться там донині.

Таким чином, непрофільне використання пам'яток архітектури (і, як наслідок – їхнє руйнування, вилучення зі суспільного простору) у післявоєнний час в УРСР стало тим інструментом, який використовувала тоталітарна влада з метою нищення історичної пам'яті українського народу. По-перше, пам'ятки архітектури перепрофільовували на установи (медичні, освітні, виконання покарань тощо), які виконували ідеологічні завдання радянської влади; по-друге, тоталітарна держава не мала змоги, а здебільшого і бажання реставрувати та зберігати історичні пам'ятки минулих епох на належному рівні; по-третє, передаючи ці приміщення в оренду радянська держава не впровадила правового механізму впливу на орендарів щодо їхньої відповідальності за збереження і цільове використання орендованих приміщень. По суті, це було «неписане право», за яким держава знімала з себе відповідальність за руйнування і нищення будівель. Сьогодні неспровокована російська агресія проти України продовжила радянську політику нищення усього українського. Наше завдання не лише перемогти злочинців, але й зберегти нашу історичну пам'ять для наступних поколінь, зокрема, архітектурне середовище України.

### Бібліографічні посилання

1. Бадяк В. Запровадження радянської пам'яткоохоронної системи у Львові (1939–1953 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини*. Львів, 2011. С. 8–24.
2. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і Радянського уряду : зб. док. Ч. II (черв. 1941–1960 рр.). Київ : Держвид. політ. літер. УРСР, 1961. 665 с.
4. Історія культури України. У п'яти томах. Т. 5. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2011. 832 с.
5. Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ–2000», 2014. 152 с.
6. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / відп. ред. С. І. Кот, Г. Г. Денисенко та ін. Київ : Інститут історії України, 2015. 486 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область у двадцяти шести томах. ГР УРЕ, Інститут історії АН УРСР. Київ, 1968. 976 с.
8. Підкамінь. Домініканський монастир. URL: <http://rbrechko.livejournal.com/76069.htm> (дата звернення: 23.12.2022).
9. Підкамінь. *Енциклопедія Історії України*. Інститут історії України, НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu> (дата звернення: 10.06.2018).
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Фонд 9. Спр. 1576. Dokumentaiprzepisy organizacyjne Fundacji Stanislawahr. Skarbka. Lwow : drukarnia «Dziennika Polskiego», 1909. 114 с.
11. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів : Світ, 1993. 176 с.